

AZ ALSÓPAPSÁG SZEREPE AZ EURÓPAI SZELLEMI ÁRAMLATOK BEFOGADÁSÁBAN A KORA ÚJKORI MAGYARORSZÁGON

A kora újkori Magyarország (a korszakban a Kárpát-medence) alsópapsága sok szempontból is különleges helyzetben volt. Annak ellenére, hogy vizsgálatunkat az 1500 és 1650 közti időszakra koncentráljuk, az ebben a korszakban lejátszódó folyamatok megértéséhez röviden utalni kell a 15. századi gazdasági, politikai, társadalmi, művelődési, és természetesen egyházi állapotokra. Hunyadi Mátyás halálakor, 1490-ben a magyar korona egyesítette Sziléziát, Csehországot, Morvaországot, a teljes Kárpát-medencét, Dalmáciát, Moldvát, Havaselvét, Alsó-Ausztria egy részét és Bécset. A király jövedelmei jóval felülmúlták a francia, sokszorosan az angol uralkodóét. Uralkodásának végén Mátyás Buda mellett udvari centrumává tette Bécset, nem titkoltan császári ambíciókat táplált saját magával kapcsolatban. A királyi udvar – nem csupán a királyné, Beatrice d’Aragona személye, és kapcsolatai miatt – vonzotta a külföldi, első sorban itáliai humanistákat, akiknek kapcsolatrendszere a teljes magyarországi főúri és értelmiségi (főként főpapi) társadalmi rétegre is kiterjedt. Hunyadi Mátyás trónra lépésének idejére ennek már hagyománya is volt, hiszen a 14. századi Anjou uralkodók után Luxemburgi Zsigmond hosszú uralkodása idején is szép számmal jutottak birtokhoz, illetve főpapi stallumukhoz Itáliából, illetve más országokból érkezett urak és értelmiségiek. Elég ezek közül említeni Zsigmond udvari emberét, Pier Paolo Vergeriot (1349–1428?), vagy Andrea Scolari váradi püspököt. A 15. század második felében a váradi püspök, később esztergomi érsek Vitéz János (1408–1470), a pécsi püspök Janus Pannonius (1434?–1471), vagy a kalocsai érsek Váradi Péter (?–1501) – de más főpapok is – olyan udvart alakítottak ki, ahol szívesen időztek a külföldi humanisták, vettek részt symposiumokon, adtak tanácsot a könyvbeszerzésben. A főpapok széleskörű patrónusi tevékenységének köszönhetően számos fiatal tudott Krakkó, Bécs és Itália egyetemén tanulni, személyes kapcsolatba kerülni az ottani tanárokkal, könyvkiadókkal, akikkel ezeket a kapcsolatokat megőrizték, biztosítva ezzel az újabb könyvek beszerzését, illetve az újabb szellemi áramlatok magyarországi recepcióját. A könyvkultúra fejlettségét nem csupán a Bibliotheca Corviniana, illetve a főpapi könyvtárak gazdagsága jelezte, hanem a budai másolóműhely színvonala, és az a tény is, hogy Budán 1473-ban nyomda működött. A 15. század második felében felépített humanista kapcsolati rendszer (hálózat) elégséges tartaléknak bizonyult akkor, amikor a Mátyás halálát követő fél évszázad alatt az egyházi és a kulturális intézményi rendszer összeomlott. Elég csupán az európai könyvpiacra megjelenő, magyarországi személyeknek szóló könyvvajánlásokat, illetve a nagy humanisták (pl. Erasmus, Aldus Manutius, Johannes Cuspinianus, Joachim Vadianus stb.) levelezését áttekinteni.

A 15. század végén valamennyi, a nyugati kereszténységben ismert jelentősebb rendnek voltak házai Magyarországon. A bencések, a ciszterciek, a premontreiek, a ferencesek és a domonkosok, a karthauziak mellett a pálosok, illetve a női rendek is rendtartományokba szerveződve rendezetten működtek, tartottak fenn iskolákat, folytattak hiteleshelyi és lelkipásztori teendőket. A rendházak száma meghaladta az 500-at csak a Magyar Királyság területén. Ez a tény tanulmányunk szempontjából azért fontos, mert a rendek 16. századi eltűnése, illetve jelentős háttérbe szorulása mellett, a megmaradt rendházak tagjai (főként a ferencesek, később a ciszterciek) komoly szerepet vállaltak a lelkipásztori teendők ellátásában, vagyis világi papi funkciókat voltak kénytelenek magukra venni, működtették a plébániákat.¹

A papi személyek képzésére Magyarországon csaknem valamennyi iskolatípus megtalálható a 15. század végéig. A hiány, az egyetemi szintű teológiai képzés lényegében hiány maradt 1635-ig, amikor Nagyszombatban Pázmány Péter esztergomi érsek egyetemet alapított, és az egyház biztosítani tudta a folyamatos működést. A 14–15. századi egyetemalapítások olyan intézményeket hívtak ugyanis életre, amelyek legfeljebb egy-két évtizedig működtek. Az 1367-ben alapított Pécsi Egyetemnek csak jogi kara volt, az 1410-ben Zsigmond király alapította Budai Egyetem sem élte túl alapítóját. Hunyadi Mátyás budai és pozsonyi egyetemei sem tudtak megerősödni, csupán a káptalani iskolák színvonalát erősítették a studium generale irányában. Ezzel szemben, a káptalani iskolák² nagy számban és magas színvonalon képezték a tanulni vágyókat, és az alsó szintű iskolák száma is elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy megfelelő számú, jól felkészült és ambiciózus ifjút küldjön a káptalani, illetve rendi iskolákba. A városi plébániai iskolák mellett, a 15. század végén nagyszámú falusi plébániai iskolai is működött, igaz, ezek közül csak 275-ről van írott dokumentumunk.³ A 15. század végén megjelent a humanista iskola típusa is, melyek közül kettő különösen kiemelkedik színvonalával: a budai Boldogasszony-iskola, és a sárospataki iskola. Ezekben már poétikai, asztronómiai, jogi, zenei képzés is folyt, továbbá a világi értelmiségi pályákhoz szükséges gyakorlati ismeretek átadására is hangsúlyt fektettek.⁴

A plébánosságig eljutott személyek műveltségéről nagyon nehéz képet alkotni, hiszen a fennmaradt, illetve a levéltári dokumentumokban említett könyvek csupán potenciális ismeretanyagot jeleznek, nem tudjuk, hogy milyen formában, milyen mélységben használták ezeket. Mindenképpen fontos, hogy az 1382. évi esztergomi

1 A szerzetesrendek szerepéről a magyarországi művelődés történetében napjainkban konferencia sorozat zajlik. 2002 óta, évente a ferencesekről, a domonkosokról, a jezsuitákról, a ciszterciekről, illetve a pálosokról tartottak tanácskozást a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán. A konferenciák anyaga sorban jelenik meg: A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára. Szerk. Óze Sándor–Medgyesy-Schmikli Norbert. Vol. 1–2. Piliscsaba–Bp. 2005. (Művelődéstörténeti műhely. Rendtörténeti konferenciák 1.); A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig. Szerk. Szilágyi Csaba. Piliscsaba, 2006. (Művelődéstörténeti műhely. Rendtörténeti konferenciák 2.); Ld. még: 800 Jahre Zisterzienser im pannonischen Raum. Red. Jacob Perschy. Eisenstadt, 1996. (Burgenlandische Forschungen. Sonderband)

2 Vö. *Békefi Remig*: A káptalani iskolák Magyarországon 1540-ig. Bp. 1910. (különösen az 52–55. oldalak)

3 Összefoglalóan: *Mészáros István*: Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között. Bp. 1977. 91–209.

4 Vö. *Mészáros István*: A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola. Bp. 1972.

zsinat előírt számukra egy minimális ismeretanyagot, és ezt a rendelkezést a 16. század végéig többször is megerősítették.⁵ Eszerint tudnia kell misézni (vagyis emlékezetből tudni az oratiót, a praefatiót és a canont), fejből elmondani a hitvallást, a hét bűnbánati zsoltárt és a könyörgéseket (preces), továbbá az imákat. Ezen kívül tudnia kell a formulákat (keresztelés, házasság, temetés stb.), folyamatosan és jól kell olvasnia az evangéliumi részeket, illetve az apostolok leveleit, ezeket magyarázni is. A plébános Magyarországon – hasonlóan a nyugat-európai területekhez – az egyházi törvénykezés előkészítő szakaszában is részt vett.⁶ Mályusz Elemér ezt a szerepet röviden így mutatja be: „Az egyházi törvényszékre [...] a pereskedőket [...] a bíróság elnöke a plébános útján idéztette meg. Oly módon, hogy az alperes lakóhelyén, meg a környéken működő plébánosokhoz írásbeli utasítást küldött, amelyben meghagyta, hogy a szószékről hirdessék ki, mikorra kell a félnek megjelennie. Ha az alperes nem jelent meg, az idézést megismételtette, ha pedig az ítéletnek nem tett eleget, a felszólításokat, az engedelmességre intő figyelmeztetéseket hasonló úton közölte. A plébánosok ezután írásban tettek jelentést az idézésről, és minden lépésükről a megbízónak.”⁷ A plébánosok felkészültségéről mindenképpen pozitív képet rajzol az a tény, amely Mályusz Elemér vizsgálatából derül ki: a bécsi egyetemre 1377 és 1450 között 13 prépost és 115 kanonok mellett 75 plébános iratkozott be. Ez az arány a későbbiekben valószínűleg tovább javult.

A plébánosok felkészültségének a színvonala nagyon eltért abból a szempontból is, hogy alkalmazóik – a földesúr, vagy a város, amelyben szolgáltak – milyen igényekkel lépett fel velük szemben. A szabad királyi városok többségében az egyetemet járt plébánosoknak köszönhetően a plébániai könyvtárak színvonala sokszor elérte a káptalani gyűjteményét.⁸ Plébániai könyvgyűjtemény összeírása, vagy állományukra vonatkozó adatok a 15. századból csak kevés maradt ránk: Selmecbánya (1499-ben 32 könyvcím),⁹ Bártfa (1460-ban 30 könyvcím),¹⁰ Lőcse (1500 körül 412 könyvcím)¹¹, Nagyszeben (1420-ban 40 könyvcím, 1442-ben 149 könyvcím),¹²

5 *Leges ecclesiasticae regni Hungariae et provinciarum adiectarum. Opera et studio Ignatio comitis de Batthyán, episcopi Transilvaniae. Vol. I–III. Albae Carolinae–Claudiopoli, 1785–1817. Vol. III. 270.; Vö. Mályusz Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 1971. 137.; [az alsópaparságról (plébános, káplán, oltáros, prebendárius) 120–171.]*

6 Az alsópaparság szerepéről a középkori kommunikációs rendszerben legújabbán ld. az „Informer: institutions et communications du XIIIe au XVe siècle” konferencia anyagának „Pouvoirs, justices, administrations” szekciójának előadásait: *Information et société en Occident à la fin du Moyen Âge. Actes du colloque international tenu à l’Université du Québec à Montréal et à l’Université d’Ottawa (9–11. mai 2002.). Réunis par Claire Boudreau–Kouky Fianu–Claude Gauvard–Michel Hébert. Paris, 2004. (Publications de la Sorbonne) 309–438.*

7 Mályusz E.: i. m. 139.

8 Összefoglaló jellemzésüket Madas Edit végezte el: *Madas Edit–Monok István: A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1800-ig. Bp. 2003. 54–57.; az egyetemet végzett plébánosokról: Mályusz E.: i. m. 120–158.; a plébánosok mindennapi funkcióiról: Körmendy Adrienne: A falusi plébániák hatása a faluközösség kialakulására. In: Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Fügedi Erik. Bp. 1986. 117–158.*

9 Ivánka Endre: Két magyarországi plébániai könyvtár a XV. században. *Századok* 72(1938) 320–344.

10 Ábel Jenő: A bártfai Szent Egyed temploma könyvtárának története. Bp. 1885. 12–13.; *Josef Repčák: Knihy, kni nice a knihtlačiarstvo v Bardejove I. Kniznicny zbornik, 1968. 7–47.*

11 Eva Selecká Márza: A középkori lőcsei könyvtár. Szeged, 1997. (Olvasmánytörténeti dolgozatok VII.)

Sopron (1490 körül 32 könyvcím)¹³ és Nagyszombat (1495-ben 37 könyvcím)¹⁴ maradt fenn. Ezek magánadományokkal, illetve ritkán, vásárlás útján gyarapodtak, és a könyvek használóinak köre is bővült.

Az olvasni, és az írni tudás elsajátítása mellett, a lelkipásztori tevékenység ellátásához szükséges minimális ismereteket a tehetséges ifjak elsajátíthatták a plébániai, majd a káptalani iskolákban. Ez utóbbiakban már megfelelő könyvtár is a rendelkezésre állt a tanulmányok megerősítéséhez, hiszen ritkán fordult elő, hogy egy plébánosnak saját könyvei lettek volna. A káptalanok közül háromnak a könyvtárát ismerjük a 15. század első feléből származó összeírások alapján.¹⁵ Veszprémben 1429 és 1437 között inventáltak összesen 167 könyvet,¹⁶ jöllehet a 14. században a könyvtár (mint Pozsonyban is) porig égett. A pozsonyi inventárium 1425-ből származik, és 82 könyvet említ,¹⁷ míg a zágrábi 1406 és 1433 közötti való, és 226 címet említ.¹⁸

A nagyobb plébániai és a káptalani könyvtárak anyaga nagyon hasonló volt: könyvek jelentős százaléka liturgikus kézirat, a szentségek kiszolgálásához (Duranus, Guilielmus Peraldus, Raimundus de Pennaforte, Angelus de Calvasio), illetve a prédikatori feladatok ellátásához (Guillelmus Parisiensis, Nicolaus de Lyra) segítséget nyújtó művek, számos jogi könyv mellett teológiai szakmunkák, illetve kevés világi tudomány.

A név szerint ismert plébánosok közül viszonylag kevésnek ismerjük egy-egy fennmaradt könyvét a 15. századból,¹⁹ de arra is akad példa, hogy a könyvei összeírása is megmaradt. A szlavóniai Sztreza mezőváros plébánosának (Matheus Dezem) 1488-ból 4 könyvét jegyezték fel. Ezek: *breviarium*, Jacobus de Voragine *Legenda Aurea*-ja, *Manipulus curatorum*, illetve ennek egy, Guido de Monte Rocherii által kiadott nyomtatott változata (*Enchiridium sacerdotum*).²⁰ Egy tanult plébános könyvtárát jól példázza Mattheus de Rupe 1502-ben kelt végrendelete.²¹ A schönerbergi (erdélyi szász) plébánosnak 15 könyvét cím szerint is felsorolták, és említene

12 Ivánka Endre: Két magyarországi plébániai könyvtár a XV. században. Századok 72(1938) 137–166.

13 Házi Jenő: Sopron középkori egyháztörténete. Sopron, 1939. (Győregyházmegye múltjából IV/1.) 27.; Vö. Szende Katalin: A soproni polgárság anyagi kultúrája a későközépkorban. Aetas 6(1990) 69–123.

14 Csapodi Csaba–Csapodiné Gárdonyi Klára: Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. Vol. I–III. (=BH) Bp. 1989–1994. (MTAK III.) 205–206.

15 Madas E.–Monok I.: i. m. 43–51.

16 Fejérpataki László: A veszprémi káptalan könyvtára a XV. század első felében. Magyar Könyvszemle 10(1885) 137–151.

17 Ipolyi Arnold: A pozsonyi káptalan XIV. századbeli könyvtára. Új Magyar Múzeum 6(1856) 161–191.; Knausz Nándor: A pozsonyi káptalannak kéziratai. Strigonii, 1870.

18 Fejérpataki László: A zágrábi káptalani könyvtár XV. századi könyvlajstroma. Magyar Könyvszemle 5(1880) 363–368.; Ivan Tkalčič: Dva inventara prvostolne crkve zagrabake iz XIV. i. XV. veka. Starine 13(1881) 119–149.; Dragutin Kniewald: Najstariji inventari zagrabake katedrale. Starine 43(1951) 49–80.

19 Vö. BH I–III.; Csapodi Csaba–Csapodiné Gárdonyi Klára: Ariadne. A középkori magyarországi irodalom kéziratainak lelőhelykatalógusa. Bp. 1995.

20 Mályusz E.: i. m. 135–137.; BH III. 1301.

21 Karl Fabricius: Geschichtliche Nebenarbeiten. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. NF XII(1874) 347–350.; Mályusz E.: i. m. 130–134.; BH III. Nr. 2649–2663.

még más teológiai és kánonjogi könyveket is, csak összefoglalóan. Volt Bibliája, Rainerus de Pisis *Pantheologia*-ja és Durandus szertartási kézikönyve, beszédgyűjtemények, Aquinói Szent Tamás művei és öt kánonjogi mű. Ez utóbbi azonban kivételes példa, egy plébánosnak általában nem voltak könyvei, vagy esetleg egy-egy liturgikus segédeszköz. Ez utóbbi állítást jól alátámasztja az az adat, hogy a soproni, a 15–16. századból ismert 23 plébános végrendeletben mindössze 3 esetben említenek könyvet.²²

Azokban az országokban, ahol kevés könyv volt megtalálható, viszonylag hamar kialakult a közösségi könyvtárhasználat. A szakirodalom általában humanista kezdeményezéshez (Johannes Trithemius,²³ Joachim Vadianus,²⁴ Beatus Rhenanus,²⁵ Magyarországon Handó György, pécsi prépost²⁶), vagy városi kezdeményezéshez (Hamburg,²⁷ Leipzig,²⁸ Nürnberg,²⁹ Strasbourg³⁰), illetve a reformáció köznevelési programjához³¹ köti az ilyen könyvtárak alapítását.

22 Mályusz E.: i. m. 137.

23 Ld. például: Klaus Arnold: Johannes Trithemius (1462–1516). Würzburg, 1971. (Quellen und Forschungen zur Geschichte des Bistums und Hochstifts Würzburg. Bd. 23.) 56–73. (Trithemius als Büchersammler und die Bibliothek von Sponheim); Roland Behrendt: The Library of Abbot Trithemius. The American Benedictine Review 10(1959) 67–85.

24 Bibliotheca Vadiani. Die Bibliothek des Humanisten Joachim von Watt nach dem Katalog des Josua Kessler von 1533. Unter Mitwirkung von IFehrlin, HansHans Fehrlin und Helen Thurnheer bearb. von Verena Schenker-Frei. St. Gallen, 1973. (Vadian-Studien. Untersuchungen und Texte 9.)

25 Összefoglalóan: Paul Adam: L'Humanisme à Sélestat. L'Ecole. Les humaniste. La bibliothèque. 3e. éd. Sélestat, 1973.; ez után: Hubert Meyer: Beatus Rhenanus (de Sélestat) et sa bibliothèque. Librarium 19(1976) 21–31.; Franz Hartweg: Das Bildungsangebot in Schlettstadt in der zweiten Hälfte des XV. und im XVI. Jahrhundert. In: Literatur und Laienbildung im Spätmittelalter und in der Reformationszeit. Symposium Wolfenbüttel 1981. Hrsg. von Ludger Grenzmann–Karl Stackmann. Stuttgart, 1984. (Germanistische Symposien. Berichtsbände 5.) 215–224.

26 Csapodi Csaba–Tóth András–Vértesy Miklós: Magyar könyvtártörténet. Bp. 1987. 69–70.

27 Erich Zimmermann: Hinrich Murmester und die älteste Hamburger Stadtbibliothek (1478/81). In: Libris et Litteris. Festschrift für Hermann Tiemann. Hrsg. von Christian Voigt–Erich Zimmermann. Hamburg, 1959. 40–49.

28 Gustav Wustmann: Geschichte der Leipziger Stadtbibliothek. Bd. 1: Neujaarsblätter der Bibliothek und des Archivs der Stadt Leipzig 2(1906) 1–122.

29 Ld. Johann Petz: Urkundliche Beiträge zur Geschichte der Bücherei des Nürnberger Rates. 1419–1538. Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg 6(1886) 138.

30 Jean Rott: Sources et grandes lignes de l'histoire des bibliothèques publiques de Strasbourg détruites en 1870. Cahiers alsaciens d'archéologie, d'art et d'histoire 15(1971) 145–180.

31 Vorformen der Öffentlichen Bibliothek. Zusammenge stellt und eingeleitet von Peter Vodosek. Wiesbaden, 1978. (Beiträge zum Büchereiwesen. Reihe B. Quellen und Texte. Heft. 6.); Wolfgang Thauer–Peter Vodosek: Geschichte der Öffentlichen Bücherei in Deutschland. 2., erweiterte Auflage. Wiesbaden, 1990. 1. Kapitel. 15–29.; Bernd Moeller: Die Anfänge kommunaler Bibliotheken in Deutschland. In: Studien zum städtischen Bildungswesen des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit. Bericht über Kolloquien der Kommission zur Erforschung der Kultur des Spätmittelalters 1878 bis 1981. Hrsg. von Bernd Moeller–Hans Patze–Karl Stackmann. Red. von. Ludger Grenzmann. Göttingen, 1983. (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch–Historische Klasse. Dritte Folge. Nr. 137.) 136–151.; Klaus: Bücher, Bibliotheken und „Gemeiner Nutzen, utilitas librorum“. Bibliothek und Wissenschaft 9(1975). 202–249.; Arnold Werner: Ratsbibliotheken. Öffentlichkeit und öffentlicher Nutzen. In: Die Erforschung der Buch- und Bibliotheksgeschichte in Deutschland. Hrsg. von Arnold Werner–Wolfgang Dittich–Bernhard Zeller. Wiesbaden, 1987. 396–397.; Rainer Wohlfeil: Reformatorische Öffentlichkeit. In: Literatur

Magyarországon 1248 után, de 1278 előtt alakult a 24 szepesi plébánia szövetsége (Fraternitas plebanorum XXIV civitatum regalum Terrae Scepusiensis),³² amely fraternitas közös könyvtárat kezdett kialakítani (az első adatok erre a 15. század elejétől vannak).³³ A lőcsei Szent Jakab templom könyvtáráként a 15. század folyamán magánadományokból, illetve vásárlással fejlesztették. A 16. század elején már 412 kézirat és ősnymtatvány állt a plébánosok rendelkezésére. Lőcse város az 1530-as évektől folyamatosan többségi protestánssá vált, a könyvtárat azonban tovább gyarapították a helyi adományok (immár protestáns könyvekkel). A 18. század végén Batthyányi Ignác megvásárolta a könyvtárat, és integrálta az erdélyi püspöki könyvtárba, Gyulafehérvárott. Ma az 1530 előtti állományból 272 kötet vehető kézbe, megengedve, hogy a tulajdonosi bejegyzések segítségével igazoljuk, hogy a könyveket a környék papsága valóban közösen használta.³⁴ Tartalmilag ez a gyűjtemény nagyon modern volt. Miután a szertartáskönyveket nem lett volna bölcs dolog közös könyvtárban tartani, így egy nagyon színvonalas teológia anyagot állítottak össze. Főként egyházatyák, 13–15. századi szentírásmagyarázatok, beszédgyűjtemények, kánon-, és polgári jogi források és kommentárok. Miután a 16. század egyik jelentős magyarországi humanista papjának, Johann Henckelnek a könyvei³⁵ is ezt a könyvtárat gazdagították, az 1530-as évekre számottevő humanista irodalom is a környék plébánosainak rendelkezésére állt.

A középkori könyvanyag gyarapítása a protestantizmus szellemi termékeivel, és ezek megőrzése a rekatolizáció utáni időkben, több helyen megfigyelhető. A lőcsei mellett egyik legszebb példa a bártfai Szent Egyed templom könyvtára, amelynek története jól dokumentált,³⁶ és jól mutatja, miként változott a könyvtár anyaga, összegyűjtve és megőrizve a különféle korszakok olvasmányait. Az első összeírás 1460-ból ismert, 30 tétel nem gazdagabb egy városi plébánia könyvtáránál, de a könyvek között már nem csak szertartáskönyvek, hanem jogi művek is találhatók. A másik összeírás, 1479-ből, szerény gyarapodást mutat, és arra is van dokumentum, hogy a helyi káplán (Jacobus Grolok) az egyetemi tanulmányaihoz (Krakkóban járt) jogi könyvet kölcsönzött. A könyvtár gyarapodása minőségileg változott, amikor a krakkói egyetemen bölcsészettől doktorált Georgius Petri prédikátor 1509-ben végrendeletileg 56 kötetben 90 filozófiai és teológiai művet, ókori történetírókat és humanista szerzőt hagyott a plébániára. Hasonlóan cselekedett Balthsar Blutfogel pres-

und Laienbildung im Spätmittelalter und in der Reformationszeit. Symposium Wolfenbüttel 1981. Hrsg. von Ludger Grenzmann–Karl Stackmann. Stuttgart, 1984. (Germanistische Symposien. Berichtsbände 5.) 41–52.; *Louis Desgraves*: Vers la bibliothèque publique. In: *Histoire des bibliothèques françaises sous l'Ancien Régime. 1530–1789*. Sous la dir. de Claude Jolly. Paris, 1988. 391–395.; magyar vonatkozásban: *Monok István*: "Libri in publica libraria exules scholastici". Kísérlet egy fejléc értelmezésére, avagy a városi közösségi könyvtárak kialakulásáról Magyarországon. In: *Tarnai Andor–emlékkönyv*. Szerk. Kecskeméti Gábor. Bp. 1996. 181–187.

32 Hradszky József: A XXIV királyi plébános testvérsége és a reformáció a Szepességben. Miskolc, 1895; *Uő*: *Initia progressus ac praesens status Capituli ad Sanctum Martinum de Monte Scepusio*. Szepesváralja, 1901.

33 *Štefan Mišik*: *Všelič zo Spiša*. Slovenské pohľady 16(1896) 513–524.

34 Összefoglalóan, teljes bibliográfiával: *E. Selecká Márza*: i. m.

35 *Jakó Zsigmond*: Írás, könyv, értelmiség. Bp. 1976. 62–65.

36 *Ábel J.*: i. m.

biter is.³⁷ A reformációval a könyvtár városi gyűjteményként működött, a 17. század utolsó harmadában visszakerült a katolikus egyház kezelésébe, majd a 18. század elején újra a lutheránus közösség kapta meg. Ekkor, 1705-ben újra összeírták a könyvtárnak azt a részét, amely a lutheránus fordulat előttről megmaradt (*Librorum Bibliothecae Ecclesiae Barthphensis Sancti Aegidii Abbatis facta anno 1705 die 28 octobris prae manibus Evangelicorum relictorum*.) Eszerint az összeírás szerint a plébánia komoly humanista könyvanyaggal rendelkezett, beleértve Philipp Melanchthon *Loci Communes*ét is.³⁸

A reformáció előtti közös plébániai könyvhasználatra említhető magyarországi példa még a kőszegi plébánia könyvtára, amelyet azonban már nem csak a környék papjai, hanem a város lakosai is használhattak („im pfarhoff geinventiert worden [...] zur gemeiner Stadt Güns bibliothekgehörig”).³⁹ Sajnos a könyveket végül is nem írták össze, csak 10 címet említenek, és összegezve még 14 „messbücher”-t. A következő összeírás (1614), már komoly könyvtárat mutat, de nem derül ki belőle, hogy a reformáció előtt mely könyvek voltak a plébánián.⁴⁰

Általánosságban tehát elmondható, hogy a 15. század második felében – és az egyházmegyék többségét tekintve a 16. század első évtizedeiben is – az alsópapság, de főként az egyházi középréteg műveltségi színvonala jelentősen javult.⁴¹ Jól mutatja ezt Köblös József elemzése a budai, a fehérvári, a pozsonyi és a győri káptalanok személyzetét illetően az 1456 és 1526 közötti időben.⁴² A káptalanok tagságában 5% olyan személy tevékenykedett, akik plébánosok voltak, és innen emelkedtek kanonoki tisztre.⁴³ Ezt a képet jelentősen árnyalja azonban az, hogy a városokban gyakran kanonokot választottak plébánosnak függetlenül attól, hogy milyen életpályát futott be kanonokságáig. Ez a jelenség a plébánosi réteg kulturális színvonalát tekintve mindenképpen javító tényező.⁴⁴ A kanonok plébánosok, az említett négy káptalanban, illetve városban 55%-ban egyetemet járt személyek voltak, származásukat tekintve 27% volt polgár, 9% jobbágy, 37%-ban külföldi vándor-értelmiségi.⁴⁵

Az eddigiekben említettek miatt, és főként azért, mert a 16. század második felében a katolikus hierarchia éppen csak megpróbálta kiheverni az 1526 és 1541 kö-

37 Ábel J.: i. m. 62–64.

38 Ábel J.: i. m. 126–130.; Katolikus intézményi gyűjtemények Magyarországon, 1526–1750. S. a. r. Zvara Edina. Szeged, 2001. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 19/1.) (=Adattár 19/1.) 195–198.

39 Kőszeghy Sándor: Hol a cím? Magyar Könyvszemle 19(1894) 302.; Lesestoffe in Westungarn II. Kőszeg (Güns), Rust (Ruszt), Eisenstadt (Kismarton), Forchtenstein (Fraknó) 1535–1740. Hrsg. von Tibor Grünl–Katalin Keveházi–Károly Kokas–István Monok–Péter Ötvös–Harald Prickler. Red. von István Monok–Péter Ötvös. Szeged, 1996. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 18/2.–Burgenländische Forschungen. Sonderband XV.) (=Adattár 18/2.) 31.

40 Adattár 18/2. 34–37.

41 Vö. Molnár Antal: A katolikus egyházi középréteg a 16–17. században. In: *Uő*: A bátai apátság és népei a török korban. Bp. 2006. (METEM könyvek 56) 13–24.

42 Köblös József: Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában. Bp. 1994. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 12.)

43 Köblös J.: i. m. 70.

44 I. m. 68–69.

45 I. m. 254.

zötti összeomlást, az alsópapság vizsgálatakor sohasem szabad figyelmen kívül hagyni az egyházi középréteg tagjait. Miután nagyjából elvesztették jövedelemforrásaikat, a káptalanok vagy elnéptelenedtek, vagy tagjaik plébánosi teendők ellátására kényszerültek. Igaz az is, hogy tagjaik sorában egyre több jobbágyi, illetve polgári származású személy tűnik fel, ami szociális érzéküket, a gyülekezeti mindennapi iránti fogékonyságukat is befolyásolta. A Királyi Magyarország és Erdély az 1530 és 1600 közötti időszakban ugyanis csaknem teljes egészében protestáns lett, vagyis az egyházi és kulturális intézményrendszer, és ezzel az alsópapság kicserélődött. A horvátországi országrészek e tekintetben is kivételt képeznek, így az megállapításaink e területekre csak részben érvényesek (főleg a szlavóniai megyékre és a Muraközre).

Milyen tényezők befolyásolták a reformáció gyors térhódítását? Kétségtelenül első helyen kell megemlíteni azt, hogy a mohácsi csatában elesett a katolikus főpapság egy része, a török előrenyomulásával pedig egyre több területről húzódtak az ország északi részébe a javarészt már csak címviselésükben főpapok, vagy kanonokok.⁴⁶ Ezeknek a személyeknek nem volt tényleges jövedelme, hiszen a főpapi stallumhoz tartozó jövedelemforrások a török uralma alá estek, vagy éppen a reformáció hívéül szegődött nemesek, illetve városok birtokai lettek. Ez részben azt is jelentette, hogy paradox módon az alsópapság a kulturális tartalmak közvetítése szempontjából megerősödött az általánosan romló állapotok miatt. A királyságra pályázó két uralkodó (I. Ferdinánd, és Szapolyai János) katolikusok voltak ugyan, de protestáns lett híveiket meg akarták tartani, így nem keltek harcosan a régi egyház védelmére. Szapolyait ráadásul a pápa ki is átkozta élete végére, tehát nem feltétlenül volt motivált a pápista egyház védelmében.

A városok jelentős része döntött a reformáció mellett, így élve a szabad papválasztás lehetőségével, protestáns, vagy protestáns lett személyt választottak a gyülekezetek lelki vezetésére. Magyarországon már a középkorban is jelentős mértékben éltek a plébánosválasztás jogával⁴⁷ – sokkal inkább, mint Nyugat-Európában⁴⁸ –, és ez a hagyomány is a reformáció pozícióit erősítette.⁴⁹ Külön említhetjük azt a tényt, hogy az egyházi középréteg jelentős része humanista szellemben iskolázódott a 16. század első harmadában, így a vallási kérdések racionálisabb megközelítése nem volt idegen számukra. Az egyházi vitatkozásban a heves, elfogult, merev álláspontok kialakításának elkerülésében mindenképpen szerepet játszott ez a tény. Jó példa az erdélyi, a gyulafehérvári káptalan személyzetének szinte teljes konverziója az új vallások irányában.

46 Jó esettanulmány e tény szemléltetéséhez: *Molnár Antal*: Az apáti és préposti címek és javadalmak a 16–17. században. In: *Molnár A.*: i. m. 14–25.

47 Vö. *Kubinyi András*: Plébánosválasztás és egyházközségi önkormányzat a középkori Magyarországon. In: *Uő*: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Bp. 1999. (METEM Könyvek 22.) 269–286.

48 Vö. *Dietrich Kurze*: Pfarrerwahlen im Mittelalter. Ein Beitrag zur Geschichte der Gemeinde- und des Niederkirchenwesens. Köln–Graz, 1966. (Forschungen zur kirchlichen Rechtsgeschichte und zum Kirchenrecht Bd. 6.)

49 Vö. *Benda Kálmán*: A mezővárosi önkormányzat és az egyházak. In: *Falvak, mezővárosok az Alföldön*. Szerk. Novák László–Selmeczi László. Nagykőrös, 1986. (Acta Musei de János Arany nominati IV.) 301–305.

Az egyes területek vallási hovatartozásának kérdésében meghatározó volt a területet birtokló családok állásfoglalása. A nyugat-magyarországi és a felföldi arisztokrácia (Nádasdy, Bánffy, Batthyányi, Esterházy, Thurzó, Révay) túlnyomó része a lutheránus vallást választotta a 16. század közepéig, néhány esetben egy vagy két generáció után lehetséges, hogy kálvinisták lettek. A kelet-magyarországi és erdélyi területeken a magyar nemesség helvét irányban gondolkodott, így a terület legnagyobb részét uraló Rákócziak, ecsedi Báthoryak, Bethlenek, és a köznemesség jelentős része. Pázmány Péter esztergomi érsek (1616–1637) átgondolt és jól szervezett rekatolizációs tevékenységének köszönhetően az említett családok többsége a 17. század 20-as, 30-as éveiben rekatolizált.⁵⁰ A városok többsége – főként a német lakosságúak – a lutheránus hitet követte, más részük kálvinista lett (főleg a magyar lakosságú mezővárosok). A városokban élő szerzetesrendek házait sorra elfoglalták, de örvendetes módon a könyvtárakat a legtöbb helyen az alakuló új iskola rendelkezésére bocsátották. Sokszor ezek a könyvtárak a paróchián nyertek elhelyezést, de legtöbbször az iskola is a protestáns egyház felügyelete alatt működött. Az így kialakult iskolai, gyülekezeti, közös használatú könyvtárak története örvendetes jól dokumentálható, hiszen a könyvtárak katalógusai is a rendelkezésre állnak Kőszegen, Besztercebányán, Brassóban, Nagyszebenben és Kassán.⁵¹ Az új intézményi rendszer – parókia, iskola, könyvtár – igényelte a tartalmi megújulást, így a könyvtárak anyaga gyorsan kibővült a protestáns reform könyveivel: teológiai és a napi vallásgyakorlatot segítő munkákkal, egyházszervező művekkel, és persze a kortárs humanista szövegkiadásokkal, amelyekből gyakran készült helyi iskolai kiadás is.⁵²

Az átalakulások rendjét, azt hiszem, jól példázza a nyugat-magyarországi Batthyány birtokok esete. Az első lutheránus családfő, Batthyány Boldizsár (1538–1590) Németújvárt fejlesztette a család központi udvarának. A helyi ágostonos kolostor könyvtárát részben a családi bibliotékába, részben az általa alapított protestáns iskola gyűjteményébe integrálta.⁵³ A kéziratok egy részét az udvar mellett működő

50 A jelenség olvasmánytörténeti szempontú leírását ld. a „Kék vér, fekete tinta” című kiállítás katalógusának tanulmányaiban (Kék vér, fekete tinta. Arisztokrata könyvgyűjtemények, 1500–1700. Szerk. Monok István. Bp. 2005.)

51 A XVI. század második felében tudunk ilyen könyvtárról Brassóban: *Julius Gross*: Zur ältesten Geschichte der Kronstädter Gymnasialbibliothek. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, NF. 21(1887) 591–708., vö. Erdélyi könyvesházak IV/1–2. – Bibliotheken in Siebenbürgen IV/1–2. Lesestoffe der siebenbürgischen Sachsen, 1575–1750. Hrsg. von István Monok–Péter Ötvös–Attila Verók. Bp. 2004. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/4/1–2.) (=Adattár 16/4) 526–552., a későbbiekben Kőszegen: Adattár 18/2. 34–37.; Kassán: A 2313 tételes katalógus kiadását és Farkas Gábor értelmezését ld. Kassa város olvasmányai. 1562–1731. S. a. r. Gácsai Hedvig–Farkas Gábor–Keveházi Katalin–Lázár István Dávid–Monok István–Németh Noémi. Szeged, 1990. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 15.) 115–193.

52 A vizsgált korszak magyarországi könyvkiadásának tartalmi elemzését Péter Katalin és Heltai János végezte el. Ld. *Péter Katalin*: Aranykor és romlás a szellemi műveltség állapotában. Történelmi Szemle 7(1964) 80–102.; *Heltai János*: Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655). Bp. 2006. (Res libraria II.)

53 Összefoglalóan, gazdag bibliográfiával ld. Bibliotheken in Güssing im 16. und 17. Jahrhundert. Hrsg. von István Monok–Péter Ötvös. Band II.: István Monok–Péter Ötvös–Edina Zvara: Balthasar Batthyány und seine Bibliothek. Red. von István Monok. Eisenstadt, 2004. (Burgenländische Forschungen. Sonderband XXVI.)

könyvkötő műhely hasznosította. Az iskolai könyvtár gyorsan fejlődött, a főúr, a környék lelkészei, és a tanárok sora gyarapította. A 16. század végére Magyarország egyik legnagyobb, és legszínvonalasabb könyvtára lett, közel 3000 kötetével. A színvonal köszönhető volt az udvari humanistáknak is, hiszen Batthyányi Németújvárra hívta Carolus Clusiust, a botanikust, Elias Corvinus, és látogatába Johann Keplert is. A család birtokai Boldizsár, és a fia, Ferenc (1573–1625) idején számos exulánst befogadtak (Karintiából, Stájerországból, majd Bajorországból, Württembergből, Pfalzból és Csehországból érkeztek).⁵⁴ Némelyeknek falusi parókiát ajánlottak, így Batthyány Ferenc – aki közben a helvét hitvallásra tért – a württembergi prédikátort, Johann Jacob Knaust Borostyánkőn foglalkoztatta 1623 és 1628 között. Knaus könyvtárának egy részét (360 kötetet) a németújvári falusi iskolának ajándékozott.⁵⁵ Boldizsár unokája, Ádám (1610–1659) 1629-ben katolizált. A birtokokon megszűntek a protestáns iskolák, a lelkészek vagy katolizáltak, vagy eltávoztak. Ádám a németújvári iskolát a ferences rendnek adományozta, akik a könyvtárat a mai napig megőrizték, igaz – csaknem teljességében protestáns könyvanyag lévén – nem használták. A főúr nagyvonalú patrónusi tevékenységének köszönhetően a ferencesek sok könyvet tudtak kiadni Bécsben, illetve Nagyszombatban, és új, katolikus könyvtárat alapítottak.⁵⁶ Az 1630 és 1650 közti időszakban a barátok és birtokokon alkalmazott katolikus világi papok, a falvakban talált protestáns könyveket ugyancsak ebbe a ferences kolostorba küldték, így vonták ki azokat a forgalomból. A ferencesek jelentős része – nagyon nagy paphiány lévén – pasztorizációs feladatokat is ellátott.

A németújvári protestáns iskola, parókia, majd a ferences rendház tevékenysége több tekintetben is figyelemre méltó, ha az adott korszak alsópapságának hagyománykövetítő, illetve közösség-szervező szerepét vizsgáljuk. A könyvek kéziratos bejegyzéseinek tanulsága az, hogy Németújváron, vagy éppen Alsólendván a Bánffy család udvara mellett olyan könyvesházak voltak az iskolában, parókián, amelyet közösen használtak. Gyakori az „[...] et amicorum”, illetve az „[...] et sociorum” bejegyzés.⁵⁷ Számos bejegyzés utal arra, hogy a protestáns időkben csakúgy, mint a

54 Monok István: Württembergi exulánsok Batthyány Ferenc udvarában. *Magyar Könyvszemle* 119(2003) 205–211.

55 *Monok István*: Die Bibliothek des Johann Jacob Knaus. Die Reste einer württembergischen protestantischen Bibliothek in Güssing. In: *Jahrbuch des Ungarischen Kulturinstitutes in Stuttgart*. Hrsg. von Gyula Kurucz. Stuttgart, 2003. 138–146.

56 *Bibliotheken in Güssing im 16. und 17. Jahrhundert*. Hrsg. von István Monok–Péter Ötvös. Band I.: *András Koltai*: Adam Batthyány und seine Bibliothek. Red. von István Monok. Eisenstadt, 2002. (Burgenländische Forschungen. Sonderband XXIV.)

57 *Monok István*: Arisztokraták és könyvkultúra a XVI–XVII. században két birodalom határán. – A Bánffy-család alsólendvai udvara és könyves műveltsége. – A Nádasdy-család sárvári és pottendorfi udvara és könyves műveltsége. – A Batthyány-család németújvári udvara és könyves műveltsége. In: *Kék vér, fekete tinta. Arisztokrata könyvgyűjtemények, 1500–1700*. Szerk. Monok István. Bp. 2005. 11–16., 61–104.; Az „[...] et amicorum” bejegyzés európa történetére ld. *G. D. Hobson*: „Et amicorum”. *The Library* 5. series, Vol. IV. No. 2. 1949. 87–99.; *Donatella Nebbiai–Dalla Guarda*: Letture e circoli eruditi tra quattro e cinquecento: a proposito dell’Ex libris „et amicorum”. In: *I luoghi dello scrivere da Francesco Petrarca agli albori dell’età moderna. Atti del Convegno internazionale di studio dell’associazione italiana dei Paleografi e Diplomatisti, Arezzo, 8–11 ottobre 2003*. a cura di Caterina Tristano–Marta Calleri–Leonardo Magnionami. Spoleto, 2006. 375–395.

ferencesek idején az udvar környéki alsópapság szoros kapcsolatot tartott a szomszédos, török területen élő keresztényekkel. Ezt a szerepet tudatosan vállalták a Török Hódoltság határain élő egyházak tagjai.⁵⁸ Jó példa erre Gyöngyös (protestáns iskola és a ferences kolostor),⁵⁹ vagy éppen a jezsuita rendházak sora.⁶⁰ A török területeken missziós tevékenységet folytató jezsuiták és ferencesek, illetve az ottani protestáns közösségek tagjait gyülekezetekbe tömörítő prédikátorok a napi gyakorlatban a lelkész, plébános szerepét töltötték be.⁶¹ A hódoltsági protestáns iskolák (pl. Tolna),⁶² megmaradt ferences kolostorok (pl. Szeged)⁶³ e nélkül nem tudta volna megtartani magát, ellátni a keresztény gyülekezet lelki ápolását, a szentségek kiszolgáltatását. A protestánsokat a vándornyomdászok (Johann Mannel, Rudolph és Raphael Hoffhalter), Debrecen, illetve Kolozsvár látta el könyvekkel, a katolikus missziókat pedig a nagyszombati és a bécsi nyomdák termékeivel a jezsuita és ferences szerzetesek.⁶⁴

Az így a török területekre juttatott könyvanyag persze elsősorban a napi vallásgyakorlatot segítette, de a kevés számú falusi, kisvárosi iskola tevékenységét már az iskolai kiadványokon kívül is támogatták néhány kézikönyvvel. Sajnálatos dolog, hogy nem ismerjük a temesvári missziós állomás könyvtárának katalógusát, csupán egy levélbeli említésből tudjuk: 1651-ben 1800(!) kötetes gyűjteményük volt. Ismereteink szerint a hódoltság peremvidékén lévő rendházak a missziós munkában használható könyvekből sok példányt tartottak, s ha valamelyik missziós páter igényelte, azokat gyorsan el lehetett juttatni a kívánt helyre.⁶⁵ Giacomo Boncarpi (?–1649) missziós püspök könyvtára viszont betekintést enged a térítő tevékenység szellemi hátterének megítélésébe.⁶⁶

58 Vö. Balázs Mihály: Teológia és irodalom az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei. Bp. 1998. (Humanizmus és reformáció 25.)

59 *Monok István*: A gyöngyösi református gyülekezet lelképásztorai és tanítói, 1557–1710. (A Ráday Gyűjtemény Füzetek 1.) Bp. 1986.; *Monok István–Keveházi Katalin*: A Csongrád megyei Levéltár ferences kódexe. In: *Collectanea Tiburtiana*. Szerk. Galavics Géza–Keserű Bálint–Herner János. Szeged, 1990. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 10.) 65–82.; Adattár 19/1. 310–315.

60 A nagyszombati rendház volt az egyik, ahonnan könyveket vihettek magukkal. Vö. Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig. II. Nagyszombat, 1632–1690. S. a. r. Farkas Gábor Farkas. Szerk. Monok István. Szeged, 1997. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 17/2. – Fejezetek az Eötvös Lóránd Tudományegyetem történetéből 18.) 151.: Pestvármegyei András könyveket visz magával a török területekre.

61 *Szakály Ferenc*: Katolikus hierarchia a török hódoltságban. In: *Egyházak a változó világban*. Szerk. Bárdos István–Beke Margit. Tataháza–Esztergom, 1992. 245–249.; *Molnár Antal*: Mezőváros és katolicizmus. Katolikus egyház az egri püspökség hódoltsági területein a 17. században. Bp. 2005. (METEM könyvek 49.); *Molnár A.*: A bátai i. m.

62 Kathona Géza: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Bp. 1974 (Humanizmus és reformáció 4.)

63 Összefoglalóan, bibliográfiával: *Molnár Antal*: Püspökök, barátok, parasztok. Fejezetek a szegedi ferencesek török kori történetéből. Bp. 2003. (METEM könyvek 41.)

64 Ecsedy Judit: A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800. Bp. 1999.; *Esze Tamás*: Kolozsvári könyvek Baranyában. Szeged, 1972. (Irodalomtörténeti dolgozatok 80.)

65 A szegedi missziótörténeti sorozatban fog megjelenni.

66 *Tóth István György*: Koszovóból vagy Mezopotámiából? Missziópüspökök a magyarországi török hódoltságban. *Történelmi Szemle* 41(1999) 279–329.

A németújvári ferencesek rekatolizációs tevékenysége – miközben ellátták a plébánosi teendőket a falvakban – ugyancsak jelzés értékű. A szomszédos Esterházy birtokokon ugyanis a jezsuiták hasonló, némileg türelmetlenebb tevékenysége ugyanígy dokumentált.⁶⁷ A ma is hozzáférhető Esterházy családi könyvtár (Kismartonban) anyaga a 17. század első felének protestáns falusi lelkészeinek és tanítóinak könyveit is megőrizte. Vélhetően a jezsuita térítő felmérések készítésének idején gyűjtötték be azokat a nádor, Esterházy Miklós könyvtárába.

Sajnos a győri püspökség – ahova a Batthyány, és az Esterházy birtokok többsége tartozott – korai canonica visitációs jegyzőkönyvei nem maradtak fenn, tehát nem tudunk az említett tevékenység forrásanyagával párhuzamos értékelést végezni. Az 1641. és 1659. évi egyházlátogatás azt jelzi, hogy a plébániák jelentős többségében beszerezték a szertartások végzéséhez szükséges Missalét, Breviariumot, és vezették a születési, a házassági és a halotti anyakönyveket. Öt, vagy ennél több könyve mindösszesen 7 plébániának volt: szertartáskönyveken kívül Biblia, beszédgyűjtemények. Hozzá kell tenni azonban, hogy a későbbi (1663, 1674, 1713) főpásztori látogatási jegyzőkönyvek arról tanúskodnak, hogy a kis bibliotékák – általában az elhunyt plébános magánkönyvtárával – szépen gyarapodtak. Ez a könyvanyag már a kortárs, vagyis a 17. századi beszédgyűjteményekkel, hitvita irodalommal jellemezhető, semmiképpen sem a színvonalas teológiai anyaggal.⁶⁸

Az esztergomi érsekség területén a Trienti Zsinattal párhuzamosan, és közvetlenül az után is voltak vizitációk. Oláh Miklós érsek (1553–1568) számba kívánta venni, hogy a főegyházmegye területén mennyi katolikus község, illetve plébánia, és ezekben mennyi plébános, vagy más rangú papi személy maradt.⁶⁹ Az eredmény semmiképpen sem lehetett megnyugtató. Voltak olyan esperességek, ahol a jelentős része a plébánosi helyeknek nem volt betölthető. A leginkább sajnálatos helyzetű részekre jó példa a komáromi esperesség: 42 plébániából 5 volt betöltve, de abból is 2 kérdéses helyzetben volt.⁷⁰ Másutt jobb volt a helyzet, és ami biztosan elmondható, hogy a jelen lévő plébánosok, káplánok személyét, felkészültségét, dicséri a vizitációs jegyzőkönyv. Az egyes plébániák javait csak összességében jellemzi a dokumentum, részletes ingóság-összeírás sajnos nem történt. A plébániák könyvekkel való ellátása nagyon gyenge lehetett, mert a szertartáskönyvek hiányát többször jelezték a látogatást végző személyek.

Merőben más képet mutat a Pázmány Péter érseksége (1616–1637) alatti egyházlátogatási jegyzőkönyv.⁷¹ A legtöbb helyen van plébános, gyakran megemlítik, hogy a heretikus, vagy a concubinájával élő papot elküldték. A plébánosok iskolázottsága általában nagyon alsószintű, de nyelvismeretük jó: latin, valamilyen szláv (horvát, vagy szlovák) nyelv és magyar. Igaz, hogy a plébániai iskola általában „devastata”

67 *Monok István–Péter Katalin*: Felmérés hithűségéről 1638-ban. *Lymbus. Művelődéstörténeti Tár. II.* Szeged, 1990. 111–142. (KlNy.: A Lymbus Füzetek 14.)

68 *Adattár 19/1.* 206–225.; *Josef Buzás*: Kanonische Visitation der Diözese Raab aus dem 17. Jahrhundert. I–IV. Teil. Eisenstadt, 1966–1969. (Burgenländische Forschungen 52–55.); *Uő*: Kanonische Visitation der Diözese Raab aus dem Jahre 1713. Eisenstadt, 1981. (Burgenländische Forschungen 69.)

69 *Vojtech Bucko*: Reformé hnutie v arcibiskupstve ostrihomskom do roku 1564. – Reformatio in archidiecesi Strigoniensi ad annum 1564. Bratislava, 1939.

70 I. m. 130–131.

állapotban van, a plébánián csaknem mindenütt megtalálhatóak a Trienti Zsinat előírásainak megfelelő könyvek: *Biblia Latina*, *Missale/Rituale/Breviarium*, *Acta Concilii Tridentini*. A Missalék nem mindenütt a római szertartás szerintiek (sok a *Missale Pataviense*), a *Rituale* pedig a leggyakrabban a helyi: *Rituale Strigoniense*. Ezekben az években már vannak olyan falusi plébániák, amelyek a kötelező könyveken kívül kisebb, 5–15 kötetes gyűjteménnyel is rendelkeznek. Ezek a könyvek általában az egyházi vitákban használható kézikönyvek (gyakran az érsek, Pázmány Péter magyar nyelvű könyvei), illetve beszédgyűjtemények, ritkán szentírásmagyarázatok. Ilyen kisebb könyvtárról vannak jegyzékeink Barskaproncáról, Garamkürtösről, Garamszentkeresztről, Karvalyról, Komáromból, Mátranovákról, Mogyorómról, Nagytapolcsányról, Nyitrazávodról, Pozsonybesztercéről, Sasvárról és Vágsellyéről. Meg kell azonban jegyezni, hogy nagyon gyakran nem újabb, vagyis 17. századi beszédgyűjteményekről van szó, hanem a 16. század elejének európai bestsellerei (Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát) kerültek elő. Igaz az is, hogy a hitvitairodalmat gyakran Roberto Bellarmino művei képviselik.⁷² Az 1647., az 1657. és 1674. évi egyházlátogatások ebben az egyházmegyében is a falusi plébániai könyvanyag jelentős gazdagodását, és főként modernizálódását mutatják.⁷³

Hol járhattak iskolába a 16–17. században a leendő plébánosok? Ritka közöttük az egyetemet végzett személy, de emellett több lehetőség is kínálkozott számukra a Pozsonyban, Nagyszombatban megmaradt káptalani, illetve rendi iskolákon kívül.⁷⁴ A középkori alapítású esztergomi Collegium Christi⁷⁵ a 16. század közepén Oláh Miklós érseknek köszönhetően felújította tevékenységét Bécsben,⁷⁶ és a jezsuita kézben működő pápai szemináriumoknak is voltak magyarországi diákjai (Bécs, Graz, Brünn, Prága, Riga stb.).⁷⁷ A jezsuita rend 1566-tól aktívan működött Magyarországon és Erdélyben. Kolozsvárt felsőfokú iskolát is fenntartottak 1588 és 1603 között,⁷⁸ de folyamatosan csak Nagyszombatban, Pozsonyban és Trencsénben fejleszthették iskoláikat.⁷⁹ Nagyon fontos kiemelni azt a tényt, hogy amint a mohácsi csata utáni évek pusztításai kedveztek a reformáció elterjedésének, a rekatolizáció sikeréhez is hozzájárult az a tény, hogy a 15 éves háború a magyar történelem legpusztítóbb háborúja volt, amikor az ország egésze hadművelleti területté vált. Ebben

71 Pázmány Péter egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1616–1637). Kiad.: Beke Margit. Bp. 1994. (Strigonium antiquum 3.)

72 Adattár 19/1. 172–194.

73 Adattár 19/1. 172–194.; *Tomisa Ilona*: Az Esztergomi Főegyházmegye Barsi Főesperességének egyházlátogatási jegyzőkönyvei. Bp. 1992.

74 Ld. a 2. és 3. jegyzetet!

75 *Körmendy Kinga*: Az esztergomi Collegium Christi és könyvtára a XIV–XVI. században. Magyar Könyvszemle 99(1983) 1–20.

76 Ld. az előző jegyzetet, és *Körmendy Kinga*: Középkori esztergomi könyvgyűjtemények. Ars Hungarica XVII(1989) 41–46.

77 *Balázs Mihály–Monok István*: Pápai szemináriumok magyarországi alumnusai. Szeged, 1990. (Peregrinatio Hungarorum 7.)

78 Vö. Régi magyar egyetemek emlékezete 1367–1777. Szerk. Szögi László. Bp. 1995.; Giovanni Argenti jelentései magyar ügyekről 1603–1623. Gyűjtötte, s. a. r. Veress Endre. Utószó: Benda Kálmán. Szeged, 1983. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 7.)

79 Ld. a 3. jegyzetet!

a háborúban a 16. század folyamán kialakított oktatási és kulturális – jelentős mértékben protestáns – intézményi rendszer nagymértékben károsodott.

A rekatolizáció külön korszaka kezdődött azután a 17. század közepe táján, amikor az 1635-ben alapított nagyszombati egyetem,⁸⁰ az ugyancsak Pázmány Péter alapította bécsi Pazmaneum⁸¹ kibocsátotta ez első képzett papi csoportokat. A piarista iskolák megjelenésével⁸² a jezsuita oktatás is komoly mennyiségi bővülést mutat. Ennek köszönhető, hogy megállapíthatjuk, hogy a 16–17. század fordulójától a 17. század végéig a Magyar Királyság ismét többségi katolikus ország, a töröktől visszafoglalt területeken már egy megerősödött katolikus egyház tudta megszervezni önmagát. A rekatolizáció folyamatában az alsópapság ismét kulcsszereplővé lépett elő.

A papi réteg képzése – a lerombolt intézményrendszer miatt – komoly nehézségekbe ütközött, és – a katolikus és a protestáns egyházak közötti – folyamatos konkurenciaharcban szerveződött újra. Ez a helyzet kedvezett a társadalmi mobilitásnak, vagyis mindkét fél törekedett a paraszti és polgári lakosság tehetséges fiataljait megnyerni arra, hogy karrierjüket az egyházhoz kössék. A protestáns egyházak kialakulásának és megszilárdulásának folyamatában az alsópapság is – mindkét, katolikus és protestáns oldalon – rákényszerült arra, hogy a folytonos vitákban megállják a helyüket, ami a kortárs európai teológiai gondolkodás naprakész recepcióját jelentette.⁸³

További összegzésként elmondhatjuk, hogy mivel az ország könyvkiadása nagyon szerény mértékű volt, a szervezett könyvkereskedelem teljes egészében hiányzott, ezért a plébániai, a parókiái, illetve az iskolai könyvtárak szerepe megnőtt,

80 *Matricula Universitatis Tyrnaviensis 1635–1701.* Kiad. Zsoldos Attila. Bp. 1990. (Fejezetek az ELTE történetéből 11.); *A Nagyszombati Egyetem fokozatot szerzett hallgatói 1635–1777.* Kiad. Bognár Krisztina–Kiss József Mihály–Varga Júlia. Bp. 2002. (Fejezetek az ELTE történetéből 25.); *Farkas Gábor Farkas: A nagyszombati egyetem könyvtára az alapításkor.* Szerk. Monok István. Szeged, 2001. (A Kárpát-medence koraújkori könyvtárai – Bibliotheken im Karpatenbecken der frühen Neuzeit III. – Fejezetek az Eötvös Lóránd Tudományegyetem történetéből 23.)

81 *Fazekas István: A bécsi Pazmaneum magyarországi hallgatói 1623–1918.* Bp. 2003. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 8.)

82 *Piaristák Magyarországon 1642–1992. Rendtörténeti tanulmányok.* Szerk. Holl Béla. Bp. 1992.; *Rosta István: A piaristák iskolakultúrája a XVII. századtól.* In: *A katolikus egyház évszázadai.* Szerk. Jávorszki András. Kaposvár, 2004. 39–41.

83 A protestáns lelkészek olvasmányairól, műveltségük modernségéről bőven tanúskodnak a fennmaradt hagyatéki összeírások. Ezek felsorolását ld. a *Könyvtártörténeti Füzetek I–XI.* Szerk. Monok István. Szeged, 1981–2001.; *Monok István: Beszterce és Sopron. Egy erdélyi és egy nyugat-magyarországi város olvasmányai a XVI–XVII. században.* In: *De la umanism – la luminism. Sub redactia Ion Chiorean. Târgu Mureș, 1994 [1995].* 29–42.; *Uő: Azonosságok és különbségek három nyugat-magyarországi város XVI–XVII. századi olvasmányaiban (Ruszt, Sopron, Kőszeg).* Hungarológia 6. kötet, Bp. 1995. 231–244.; *Uő: Ortodoxia és humanitás. Iskolakultúra 6(1996)9* 28–33.; *Uő: Nyugat-magyarországi olvasmányok a XVI–XVII. században.* Muratáj 2002. [2003.] 51–66.; *Madas E.–Monok I.: i. m. 164–169.; Viliam Čičaj: Predigerbibliotheken im Gebiet der oberungarischen Bergstädte im XVI–XVIII. Jahrhundert.; David Paul Daniel: Evangelische theologische Literatur und Verleger des XVII. Jahrhundert in Ober-Ungarn.* In: *Lesestoffe und kulturelles niveau des Niederen Klerus. – Jesuiten und die nationalen Kulturverhältnisse Böhmen, Mähren und das Karpatenbecken im XVII. und XVIII. Jahrhundert.* Hrsg. von István Monok–Péter Ötvös. Vorwort von Frédéric Barbier. Szeged, 2001. (Olvasmánytörténeti Dolgozatok. Különszám III.) 10–26., 27–34.

általában is a közösségi használatú könyvtárak számos formája alakult ki az országban. Néhány esetben a lelkész a könyveit az „[...] et amicorum” bejegyzéssel látta el, ami ismét közösségi használatra utal. Továbbá arra, hogy a lelkész figyelmet fordított arra, hogy környezete valóban megismerkedhessen azokkal az ismeretekkel, amelyeket ő maga a könyvek révén elsajátított. A plébániai, a parókiái, a közösségi használatú könyvgyűjtemények, illetve a magánkönyvtárak vizsgálata meggyőző bennünket arról, hogy az alsópapságnak – protestánsoknak és katolikusoknak együtt – komoly szerep jutott abban, hogy az európai szellemi áramlatok magyarországi recepciójának történetében a 16–17. század fordulójáig nem mutatkozott készség. Külön kiemelendő különleges jelenség a török által megszállt területek lakosságának lelki gondozása mentén az európai, a magyarországi és az erdélyi szellemi műhelyek gondolkodásának elterjesztése.